

İSLÂM DİNİNDE İBADETLERİN SOSYAL BOYUTU

Social Dimension of Prayers in Islam

Nedim ÖZ

Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, Kilis, Türkiye
Assist. Prof., Kilis 7 Aralık University Faculty of Theology Department of Philosophy Religious Sciences Department of Sociology of Religion, Kilis, Turkey
nedimoz@kilisedu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-4481-0297>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 12.02.2021
Kabul Tarihi / Accepted: 29.04.2021
Yayın Tarihi / Published: 15.06.2021

” Atıf / Cite as: Öz, Nedim. “İslâm Dininde İbadetlerin Sosyal Boyutu”. *Mütefekkir* 8/15 (2021), 217-242. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.939296>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

📄 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

İSLÂM DİNİNDE İBADETLERİN SOSYAL BOYUTU

Öz

Kurumlar toplumsal hayatın yapı taşlarıdır. Din de toplumu oluşturan temel kurumlardan birisidir. En genel manasıyla kutsalın tecrübesi şeklinde din, her dönemde bireyleri ve toplumları derinden etkileyen kurumlardan biri olmuştur. Dinler genelde tecrübe ve anlatım biçimi olarak akide, ibadet ve dini cemaat yani sosyolojik anlatım şeklinde tezahür etmekte ve varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmanın esas konusu ve amacı, din sosyolojisi perspektifinden hareketle dini anlatım biçimlerinden ibadetlerin sosyal boyutlarının dokümantasyon yöntemiyle ele alınıp analiz edilmesidir. Buna göre ibadetler, psikolojik etkileriyle birlikte İslâm toplumunun oluşmasında ve sürdürülmesinde sürekli olarak Allah'a teslimiyet, kardeşlik ve dayanışma, birbirini koruyup gözetme, hep birlikte sıkıntılara tahammül etme, kötülüklerden uzaklaşıp iyilik ortak paydasında buluşarak toplumsal paylaşmayı ve bütünleşmeyi gerçekleştirme gibi sosyal boyutları da insanlara kazandırmaktadır. Örneğin namaz ve oruç ibadeti, bireysel yönden kişiyi olgunlaştırmakla ve ahlâk kurallarına yönlendirmekle kalmamakta, toplumsal açıdan normlara, değerlere ve ahlâkî ilkelere uyumlu birlikte suç ve asayiş problemlerinin önlenmesine de katkı sunmaktadır. Aynı şekilde zekât da kişisel etkisinden öte, toplumsal aktörlerin hem servete hem alt gelir seviyesindeki insanlara bakışını olumlu yönde etkileyerek sosyo-ekonomik yardımlaşmaya neden olmaktadır. Dolayısıyla ibadetlerin sadece bireyleri yönlendirmekle kalmayıp, toplumsal hayatı da düzenlediği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, İbadet, Birey, Toplum, Sosyal Boyut.

Social Dimension of Prayers in Islam

Abstract

Institutions are corner stones of the social life. Religion is one of the basic institutions constituting a society. As the experience of holiness in general respect, religion has always become one of the institutions affecting individuals and societies the most. Religions, as a form of experience and expression, generally appear and continue in the form of belief, prayer and religious community, in other words, sociological expression. The main subject and purpose of this study is to discuss and analyze the social dimensions of prayers, which is one of the religious expressions, from the perspective of the sociology of religion by documentation method. In this regard, in forming and maintenance of Islamic society, prayers allow people to experience social dimensions, such as submission to Allah, brotherhood and cooperation, caring for each other, overcoming hardships together, realization of social sharing and integration by getting away from evil and meeting at the common ground of goodness by means of its psychological effects. Therefore, prayers do not only guide individuals but also organize social life. For example, salaah and fasting not only ripen the person individually and direct them to the rules of ethics, but also contribute to the prevention of crime and security problems as well as compliance with norms, values and moral principles in social terms. Likewise, zakat, beyond its personal influence, causes socio-economic solidarity by positively affecting the perception of social actors to both wealth and people with low income. Therefore, it is seen that prayers not only direct individuals but also regulate social life.

Keywords: Sociology of Religion, Prayer, Individual, Society, Social Dimension.

GİRİŞ

Dini yaşantı ve davranışın özü inançtır. Davranış ise, yaşanan psişik durumlar ile dışa akseden faaliyetlerdir. Sözlükte, *iş, çaba, gayret, fiil, çalışma*

anlamındaki “amel” kavramı, dini literatürde *davranış*’ın karşılığıdır ve “canlılardan kasıtlı olarak meydana gelen her türlü fiil”¹ biçiminde tanımlanabilir. Dolayısıyla sadece ibadetler değil, aslında insanın şuurlu bütün faaliyetleri bir ameldir.² Buna göre her dini davranışın gerisinde mutlaka Allah’a iman faktörü vardır. Bu yüzden insanüstü bir varlığa bağlanma, yönelme ihtiyacı şeklinde ortaya çıkan dini inanç, insan ruhunun en temel dinamiğidir. İnsan onunla kendini gerçekleştirir, hayatına bir anlam katar. Buna göre Allah’a ya da kutsal kabul edilen bir varlığa yaklaşmak ibadet olarak tanımlanır. O halde bireyin her hareketi, moral değerlerine, dinin amacına ters düşmüyorsa ibadettir. Bu yüzden oruç, hac, namaz, kurban vb. dini davranışlar ile ahlâkî nitelik taşıyan diğer davranışları birbirinden tam olarak ayırmak mümkün değildir.³ Örneğin Kur’an’da başta namaz olmak üzere diğer ibadetlerin kötülük ile fuhuştan insanları alıkoymaya ifade edilirken,⁴ bu ilişki açıkça görülebilmektedir.

Müslüman topluma mensup olabilmenin ilk şartı sosyalleşme sonrasında kazanılan şahadet ise, ikincisi kişinin namaz ile diğer ibadetleri öğrenmesi ve onları tatbik etmesidir. Bu uygulamaların temeli ise inanca dayanmaktadır.

1. İNANÇ-İBADET İLİŞKİSİ

Düşünce ve eylem hayatının birbirinden bütünüyle kopmasına veya ayrı kurumlaşmasına hiçbir zaman izin vermemiş olan İslâm’da⁵ ibadetler, Allah’a imandan sonraki halkayı oluşturur. Diğer bir ifadeyle inanç ve ibadet sistemlerinden meydana gelen din, en yalın haliyle Allah’a yaklaşımdır. İbadetsiz bir din görülmüş değildir. Dinin itikadi ve amelî yönüyle insana hitabı söz konusudur. İtikadi yapı çoğunlukla amelle birlikte zikredilmektedir.⁶ İman olmadan yapılan amel/ibadet ise, gösteriş ve nifak niteliği taşır. İbadet, imanın göstergesidir. İmanla temellenen dinde ahlâkî değerlerin yanı sıra ibadet de söz konusudur.⁷ Zira meyvesiz ve gölgesiz bir kuru ağaç misali, amelsiz iman anlamsız kalır. Buna göre ibadetler dinin amelî hükümleridir ve dinin dışı akseden davranış örüntüleri ve simgeleridir(şeâir).⁸

¹ Râğıb el-İsfehâni, *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş – Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 728.

² Sema Yılmaz - Mustafa Doğan Karacoşkun, “Dinî Davranışlar ve İnançla İlişkisi”, ed. Mustafa Doğan Karacoşkun, *Din Psikolojisi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 139-140.

³ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 179.

⁴ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), el-Ankebût 29/45.

⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı*, çev. Ali Ünal (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984), 120.

⁶ Bk. ez-Zâriyât 51/56; el-Ankebût 29/2-3; el-Bakara 2/81-82, 277; el-Asr 103/1-3; el-Fetih 48/29.

⁷ Muhsin Demirci, *Nas-Olgü Bağlamında Kur’an’da Sosyal Gerçeklik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 59.

⁸ Mehmet Özkan, *Hanefilere Göre İbadetlerin Uygulamasına İlişkin İctihatlar* (Bursa: Emin Yayınları,

İbadet dini bir davranıştır. Bu davranışın oluşmasında psikolojik faktörler etkilidir. Bu açıdan ibadet, inanç ile iç içedir. İnanca ters düşen davranışlar arzu edilen davranışlar değildir. İnançla çelişen davranışlar, kişilik bütünlüğü açısından bakıldığında çatışmaya yol açar. Bir başka ifade ile ibadet inançla uygunluk göstermelidir. O halde, genel olarak kişinin ibadetlerine bakarak onun inancı hakkında bir hüküm verilebilir.⁹ Ancak, her ne şekilde oluşur veya algılanırsa algılandığı, dini inançlar iyice istikrar kazandığında davranışları/ibadetleri organize ederler. İbadetler dindar insanın en önemli davranışı olarak sadece Allah ile ve kendisiyle ilişkisini canlı tutmaz; diğer insanlarla ilişkisini de düzenlemektedir ki, ibadetlerin asıl amacı budur.¹⁰

Mutlak varlığa, yaratıcılığın, merhametine, lütfuna iman etmek; O'nu sevmeyi, O'na şükran duyguları içinde ibadet etmeyi gerektirir. İşte burada inanç önce, düşünce ve duygu sonra gelmektedir. Bu iç yaşayışların sırası değişse de neticede davranış olarak tezahür ederler. İnsan, düşüncesi ile doğruyla yanlışı, iyiyi kötüyü; duygusuyla korku ve emniyeti, sevgiyle nefreti; davranışlarıyla da duygu ve düşüncesini ifade etmektedir. Demek oluyor ki kişinin ibadeti, dini duygusunun, düşünce ve inancının davranışa dönüşmesidir. Sosyolojik bir perspektifle bakıldığında dinin, üç ana karakteristiğinin olduğu söylenebilir. Dini tecrübe ve anlatım biçimleri şeklinde de ifade edilebilecek olan bu hususlar; *inançlar, ibadetler* ile söz konusu *topluluğa mensup olma duygusudur*. Dolayısıyla din olarak sunulan bir sistem, bunlardan herhangi birisine sahip olmadığında muğlak bir görünüm sergileyecek ve büyük ölçüde din olma niteliğini elde edemeyecektir.¹¹ Başka bir ifadeyle dinin, insan hayatında inanç, ibadet, tecrübe, bilgi ve etki boyutları çerçevesinde ortaya çıktığı¹² belirtiliyor olsa bile, ibadetler temelde, yukarıdaki üç karakteristik unsurdan dinin dışı akseden kısmını teşkil etmektedir. Buna göre dindar insanın fiil, eylem ve davranışlarına ibadet denilmektedir. Bu şekilde din bir tapınma olarak tarif edilmektedir. Tapınma insan hayatına bütünüyle nüfuz etmek isteyen dinin en temel ve gerçek anlatımıdır. Tapınma fiiliyatta dinle o kadar içten birleşmiştir ki, bu sonuncusunun onsuz yaşamaya devam edebilmesi

---

2012), 50.

⁹ Hâbil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hazreti Peygamberin İbadet Hayatı* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1984), 25-26.

¹⁰ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi* (İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997), 11; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 249.

¹¹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 51; Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019), 46.

¹² Charles Y. Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi*, ed. Yasin Aktay - M. Emin Köktas, (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 254-255; Hayati Hökelekli, "Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/248.

imkânsız gibidir.¹³ Zira dinler, mensuplarından beklenti içindedir. Örneğin Katolik ve Protestanlardan, düzenli olarak kutsal komünyon ayinine veya kudus ayinine katılmaları beklenir. Buna karşılık İslâm'da, Hristiyanlıkta bulunmayan, her Müslümanın hayatında bir kez hacca gitmesi gerektiği emri söz konusudur.¹⁴

İbadetler temelde bireye hitap eder ve yegâne otorite kabul edilen Allah için yapılır.¹⁵ Bu yönüyle ibadetler sübjektif özellik taşır. Bu sübjektif davranışlar topluma mal olması halinde objektifleşmektedir. Bu manada ibadetlerin birçok sosyal boyutu ve fonksiyonu vardır. Başka bir deyişle İslâm'da ibadetler öncelikle doğrudan bireye hitap ediyorsa da netice itibarıyla bireylerin müşterek kültür,¹⁶ değer, toplu icraat ve duygu yoğunluğu¹⁷ bakımından toplumsal yönünün daha ağır bastığı söylenebilir.

2. İBADETLERİN SOSYAL BOYUTU

Din duygusuyla ibadet ihtiyacı fitridir. Bu yüzden çeşitli dinler, insanın bu ihtiyacını karşılamaya yönelik değişik şekil ve biçimler öngörmüşlerdir. Öngörülen bu formlar, dinin ibadet ve merasimlerini oluşturur. Bu manada ibadet, isteyerek Allah'a yönelmek, tapmak, teslim olmak ve itaat etmektir. Allah'a ibadet, ferdi bir inanç saikiyle yapılıyorsa da onun sosyal bir tarafı her zaman buluna gelmiştir. Bununla birlikte eylemlerin daima sosyal bir boyutu, ferdi kuşatan bir yönü olsa da sorumluluğun genel olarak ferde ait olduğu da unutulmamalıdır. Dinî hayatın objektif yönünü oluşturan ameller, eğer iman çerçevesinde ve tüm benliğin içten katılımıyla gerçekleştirilmiyorsa, bu bir gösteriden ve gösteriştten ibaret kalır. Bundan da bireylerin benlikleriyle üyesi oldukları toplum olumsuz yönde etkilenir.¹⁸ Diğer bir deyişle, fert, ibadetlerini sırf Allah için yapıp başka bir amaç, hikmet aramasa da âlimlerin çoğu, insanlar tarafından bilinsin veya bilinmesin her bir ilâhî emrin mutlaka bir hikmet ve maslahatı bulunacağını söylemişlerdir.¹⁹ Dolayısıyla İslâm ibadet sisteminde de bireysel ve sosyal pek çok sınırlar saklıdır. Bu bakımdan herhangi bir emre muhatap olan kişinin, o emri bizzat tecrübe ederken ondaki maslahat ve faydaları, hangi amaçların gözetilmiş olabileceğini tefekkür etmesi, ondaki bireysel ve toplumsal hikmetleri anlamaya çalışması, işlevsellik itibarıyla insanı farklı şuur ve boyutlara taşıyabilir. İşte bu çalışma, dokümantasyon yöntemiyle bu durumların araştırılması ve anlaşılmasını

¹³ Wach, *Din Sosyolojisi*, 52.

¹⁴ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 253.

¹⁵ Vehbi Ünal, "İslam'da İbadetlerin Sosyal Fonksiyonu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (Haziran 2010), 359; bk. Yümnü Sezen, *Sosyoloji Açısından Din* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1988), 39.

¹⁶ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 29.

¹⁷ Vejdi Bilgin, "Dini Gruplar", ed. Kadir Canatan - Mustafa Tekin, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020), 317.

¹⁸ Yılmaz - Karacoşkun, "Dinî Davranışlar ve İnançla İlişkisi", 147.

¹⁹ H. Yunus Apaydın, "Namaz - Oruç", *İlmihal* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006), 1/218.

amaç edinmiştir.

İbadetlerle ilgili bazı tasnifler yapılmıştır. Bunlar genellikle algılama ve öğrenmenin kolaylaştırılmasına yöneliktir. Buna göre ibadetleri, uygulama itibarıyla dört kısma ayırmak mümkündür. Bunlar; “iman, ihlas, niyet, tefekkür, marifet, sabır, takva gibi *kalbi ibadetler*; namaz, oruç, zikir, tesbih, tehlil, tekbir, tahmid, dua, ana-babaya iyilik, insanlara iyi muamele, sıla-i rahim gibi *beden ile yapılan ibadetler*; zekât, sadaka, yakınlarla, fakirlere yardım, infak gibi *mal ile yapılan ibadetler*; hacca gitmek, malı, canı ile cihat etmek gibi *hem mal ve hem de beden ile yapılan ibadetler*” dir.²⁰ Burada, söz konusu ibadetler arasından namazla oruç ve zekât ele alınmakta; hac ise, başka bir çalışmamızın konusu olduğu için burada üzerinde durulmamaktadır.

2.1. Namaz İbadetinin Sosyal Boyutu

Namaz, İslâm dininin temelidir ki, *tevhid inancı*, Müslümanlar tarafından namazla eyleme dönüştürülür. Zira İslâm kültürünün ve medeniyetinin temel belirleyici ilkesi *tevhiddir*. Eylemlerinin kaynağı tevhiddir. Namaz başta olmak üzere ibadetlerin en temel fonksiyonu, Allah ile kul arasında güçlü, sürekli bir diyalogun kurulmasını sağlamaktır. Bu manada bütün Müslümanlar, ister tek tek, isterse toplu olarak kılınsınlar, namaz, *tevhid inancı* ortak paydasından hareketle eylemde buldukları için evrensel bir ritüel ve sosyal bir boyuta sahiptir. Tevhid ilkesi, psiko-sosyal olarak namazla birlikte diğer bütün davranışlar sırasında Müslümanların aynı hissiyatı taşıdıklarını gösterir. Bu itibarla bir eylem olarak namaz, bilinçli bir Müslüman toplumun tecessüm etmiş hali olarak görülebilir. Namazın toplumsal boyut ve fonksiyonları ise şöyle sıralanabilir:

1. Namaz bireysel olarak veya topluca kılınabilmektedir ki, cemaatle kılınması dinin sosyal tezahürünün en belirgin örneklerindedir: “(Ya Rab!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.”²¹ “Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin.”²² âyetleri, dini hayat ile içtimai hayatı ayakta tutan esaslardır ki burada tekil değil, çoğul ifade kullanılmaktadır. Buradaki “biz” ifadesi ve cemaatle namaz davranışları bir sosyal grup ve sosyal kurum oluşturur.²³ İslâm’ın ilk günlerinden itibaren Fâtihâ sûresi, namazın cemaat halinde kılınmasını, Müslümanlara cemaat olmalarını işaret ederken; Peygamberimiz de namazın cemaatle kılınmasını teşvik edip, tek başına kılınandan derece farkı olduğunu açıklaması

²⁰ İsmail Karagöz, “İbadet”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Haz. Fikret Karaman vd. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 251.

²¹ el-Fâtihâ 1/5.

²² el-Bakara 2/43.

²³ Zeki Arslantürk, “Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması”, *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami - Tartışmalı İlimi Toplantı-*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 179.

bundandır.²⁴ Görüldüğü gibi, burada, Allah müminlerden, fert olarak değil gurup/cemaat olarak söz istiyor. Bu âyet, grup veya birlik olma fikrini, namaz kılan müminlerin zihniyetine hem teorik hem pratik olarak yerleştirmektedir; çünkü birlik olmak müşterek bir ruh, ortak kültür ve sosyo-dini bir misaka dayanır. Bu da *ıyyâke na'budu ve ıyyâke nestâinle* gerçekleşir. Bu ifadeleri söyleyen mü'minlerin, cemaat şuuruna ulaşmış olması gerekir.²⁵ Namazı ikame eden iki kişi veya daha fazlaysa, bu durumda cemaat fiili olarak teşekkül etmiş demektir. Artık onlar inançsızlardan bağımsız, işleri istişare eden, ortak karar alan ve uygulayan, birlikte mücadele eden, birbirlerine güvenen, kurşunla kaynatılmış yapılar gibi olan, iyiliği emreden, kötülüğü engelleyen bir cemaat²⁶ ve bir sırf dini gruptur.²⁷ Bir başka ifadeyle İslâm dini, topluluk, sosyal birlik ve iş birliği, grup ve ilişkililik dinidir. Bu dinin hedefi hak, özgürlük, adalet, eşitlik, saadet ve sosyal statüye²⁸ bağlı olmayan bir kurtuluştur. Hem de “ben”in kurtuluşu değil “biz”in kurtuluşudur. Tarih iyice göstermiştir ki, materyalist “ben”ci felsefeler insanı kurtuluşa götürememektedirler.²⁹

2. Namaz ve diğer dinî-ahlâkî emirler, toplumun bütünü ve özellikle dezavantajlı kesimiyle ilgilenmeyi gerektirmektedir. İbadetler vasıtasıyla din, kutsallık boyutu ile bireysel olduğu kadar kolektif ilişkileri de düzenler. Şöyle ki, bir gurup olarak inananlar, sosyolojik manada Allah'ı seven kişiler olarak O'nun direktiflerine uyup yasaklarından kaçınacaktır. Zira sahibini ahlâksızlık sayılan tutum ve davranışlardan uzaklaştırmayan namaz hem kişi hem de çevresi için faydadan halidir. Kur'an'da yetimi itip kakan, muhtaçları doyurmayan ve doyurmaya teşvik etmeyen, en küçük bir iyiliği ve yardımı esirgeyenler gaflet içinde ibadet edenler olarak, “*Yazıklar olsun o namaz kılanlara*”³⁰ diye nitelendirilirken; bir hadiste ise, bir kısım kimselerin kıldıkları namazdan ellerine geçen inancın sadece uykusuzluk ve zahmet olduğu ifade edilerek eleştirildiğini, Müslüman kişilerin kendilerini arındırmakla birlikte çevresine de duyarlı olması gerektiğini görüyoruz.³¹ Diğer bir ifadeyle dinin sosyolojik anlamda varlığını sürdürebilmesi için³² söz konusu duyarlılığa sahip bir cemaatin varlığına ihtiyaç vardır. Konuyu bir şiirinde Yunus Emre de şöyle dile getirir: “*Bir kez gönül yıktın ise bu kıldığın namaz*

²⁴ Ebü Abdilleh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih* (Şam: Dâru İbn-i Kesir, 2002), “Ezan”, 30; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac Müslim, *el-Câmiu's-Sahih* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2003), “Salat”, 272.

²⁵ Hasan Büyür, *Namaz Bilinci* (İstanbul: Denge Yayınları, 1998), 129.

²⁶ Abdullah Yıldız, *Haydi Namaza* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 90-91.

²⁷ Bk. Adem Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi* (İstanbul: Dönem Yayıncılık, 2013), 36.

²⁸ M. Kamil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/356.

²⁹ İzzetullah Radmeniş, *Namaz Ya Da Tevhid ve Şirk İdeolojisinin Savaşımı* (Ankara: Endişe Yayınları, 1992), 62-63.

³⁰ el-Mâûn 107/5.

³¹ İbn Mâce, Muhammed b. el-Kazvîni, *Sünen* (b.y.: Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2003), “Siyam”, 21.

³² Arslantürk, “Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması”, 180.

değil/Yetmiş iki millet dahi elin yüzün yumaz değil."³³ Demek ki ibadet insanların gönüllerini yıkmayı değil, yıkılanları tamir etmeyi hatta tamire neden olacak yıkımlara yol açmamayı gerektirir.

3. Namaz kılan fertlerden meydana gelen toplum, ruhsal, bedensel yönden sağlıklı ve temiz bir toplumdur.³⁴ Bu toplum, her namaz vaktinde Allah'ın emrine gizli ve açık uyması gerektiği konusunda ahlâkî bir uygulamalı-eğitim görmekte³⁵ ve bir kontrol mekanizmasını sürekli olarak üretmektedir. Zira namaz kılan kimseler, günde en az beş kere iç dünyasını ve davranışlarını kötülükten arındırmış olmaktadır. Bu manada namaz ruhsal-ahlâkî yönden insanları kötü söz ve davranışlardan alıkoyan bir bekçi mesabesinde. Bir diğer deyişle namaz, fert ve toplumu küfür, şirk, nifak gibi eylemlerden uzaklaştırmakla kalmaz aynı zamanda gündelik hayatı iyilikler üzerine bina edip, kişileri salih ameller yapmaya yönelterek gündelik hayatı düzenlemiş olur. Böylece bir eylem biçimi olarak namaz mümini pasifize etmez, toplumsal olaylardan uzaklaştırmaz, tam aksine onu toplumun inançsızlıklarına, sapma, ifsat ve çözümlerine karşı mücadeleye sevk eder.³⁶

4. Namaz, sadece ruhu besleyen ahlâkî bir eğitim değil, bir nevi toplumsal yönüyle hıfzıssıhha eğitimidir. Abdest ve temizlik, namazın ön şartıdır. Namaza hazırlanmak için abdest almaya yönelen insanın önce her türlü pislikten ve necis şeylerden temizlenmesi gerekir. Bu, sadece abdest azalarını yıkamaktan ibaret maddi bir temizlik değil, aynı zamanda manevi kirlerden, isyanlardan arınmak ve vazgeçmek anlamına gelmektedir. Abdest de bizatihi maddi ve manevi temizlik anlamında ibadettir. Abdest almaya yönelen bir kimsenin kalbi aslında manevi pisliklerden temizlenmiş demektir ki, bu durum, "*herhangi bir yıkama faaliyetinde bulunmadan da Allah'ın arzu ettiği manevi temizliğe ulaşılabilmesi*" anlamına gelen "*teyemmüm*"de de görülmektedir.³⁷ Dolayısıyla namaza hazırlık yapan bir kimse, maddi-manevi kirlerden temizlenmiş olarak çevresine güven verir, kendisi de çevresine güvenir.

Temizliği ibadet için ön şart,³⁸ abdestle gusül için farz sayan,³⁹ yemekten önce ve sonra ellerin, ağzın yıkanmasını, sık sık boy abdesti alınmasını⁴⁰

³³ Yunus Emre Divanı, haz. Mustafa Tatçı (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 133.

³⁴ Muhammed el-Hatip, *Hayatın En Değerli Dakikaları Namaz* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017), 22.

³⁵ Ebü'l 'Alâ Mevdüdü, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. M. Han Kayani vd., (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 4/228; Ebü'l-Hasen Ali Hasenî En-Nedvî, *Kitap ve Sünnetin Işığında Dört Rükün Namaz-Zekât-Oruç-Hac -Geçmiş Dinlerle Mukayeseli-*, çev. İsmet Ersöz (Konya: İslami Neşriyat, 1969), 63.

³⁶ Büyür, *Namaz Bilinci*, 42.

³⁷ Abdullah Yıldız, *Namaz Bir Tevhid Eylemi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 67.

³⁸ Ali Bardakoğlu, "İslam Dini - Fıkıh - Temizlik", *İlmihal* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1999), 1/181.

³⁹ el-Mâide 5/6.

⁴⁰ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sünen* (Riyad: Dâru'l-Hadara, 2015), "Et'ime", 39; Buhâri, "Gusl", 28, "Vudü" 34; Müslim, "Hayz", 81-83, 87.

isteyen İslâmın temizliğe verdiği önem, modern dünyada çok daha iyi anlaşılmalı. Bu manada abdestte dışarıyla en çok temas halinde bulunan eller, ağız, burun, yüz, kollar ve ayaklarını günde beş on defa yıkayan müminler topluluğu, maddi-manevi yönden temiz ve sağlıklı bir toplumdur. Bu toplumun fertleri, en az kendileri kadar diğerlerini de düşünen sorumluluk ve karakter sahibi insanlar olmaları nedeniyle toplumu ifsat edici cürümler işlemez, hiç kimseye zarar vermezler. Diğer taraftan namaz, vücudun bütün uzuvlarını harekete geçirerek bedensel sağlığı korur, kan dolaşımını hızlandırır, kasları çalıştırır, vücuda hareketlilik kazandırır, yani kısacası topluma hıfzıssıhha bilinci verir. Yani temizlik olmadan namaz olmayacağı gibi, fiziksel ve sosyal çabalar olmadan da manevi çabalar bir işe yaramaz. Netice itibariyle hıfzıssıhha olgusunu, İslâm fikir seviyesine yükseltiyor ve onu organik olarak ibadete/namazla bağlıyor.⁴¹ Zira “*Allah’ın en sevdiği kişiler ruhen ve bedenlen temizlenenlerdir.*”⁴² Dolayısıyla hem genel anlamda hem ibadet amaçlı temizlik İslâm’ın insanı maddi ve manevi yönleri ile bütün olarak ele alması ve bu hayatı düzene koymada insana yardımcı olmasının bir sonucudur. Zira din özü itibariyle hem manevi kirlerden arınma hem de insanı çevreleyen fiziki şartların da buna uygun olması gerektiğini söyler. Müslümanların sağlıklı ve güvenli bir toplum oluşturmasını, dini hayat için adeta ön şart mesabesinde gerekli gördüğü için İslâm, temizliği de dini mükellefiyet kapsamında görmüş, bu konuda ferde bir dizi ödev ve sorumluluklar yüklemiştir.⁴³

5. İbadetler vasıtasıyla cemaate ve mabede verilen önem, İslâm’ın toplumsal faaliyetler ve müşterek teşebbüslere verdiği önemi gösterir. Bu yüzden birlikte kılınan namaz menfi ferdiyeti ve ayrılığı onaylamaz. Bir başka deyişle hayat insanları birbirinden ayırır, ibadet ile cami ise onları defalarca bir araya getirip kaynaştırır. Bu manada cami aslında eşitlik, birlik, beraberlik ve iyi niyet okuludur. Onun bu toplumsal yönünü ya da toplumsallaştırma sürecini cuma namazı pekiştirmekte ve tamamlamaktadır.⁴⁴ Çünkü İslâm cemiyet dinidir. Cemaat ile namaz arasındaki sıkı ilişkiyi ve sosyal boyutu, tek başına kılınmayan cuma, bayram, cenaze, yağmur duası namazı daha iyi ortaya koymaktadır. Bundan dolayı İslâm, Müslümanlardan günde beş, haftada bir, bayram günleri senede iki ve bir kere Mekke’de dünya Müslümanlarının toplanmalarını istemiştir.⁴⁵ Başka bir deyişle cemaatle namaz, Müslümanlara sürekli olarak yalnız

⁴¹ Ali İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1993), 229-230; bk. Safvet Senih, *İbadetin Getirdikleri* (İstanbul: Işık Yayınları, 2004), 77-89; Büyür, *Namaz Bilinci*, 49.

⁴² el-Bakara 2/222.

⁴³ Bardakoğlu, “İslam Dini - Fıkıh - Temizlik”, 1/181-182.

⁴⁴ İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, 231; Muhammed Hamidullah, *İslam’a Giriş* (Ankara: Nur Yayınları, ts.), 102.

⁴⁵ Süleyman Uludağ, *İslam’da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 83.

olmadıklarını, birbirleriyle kaynaşmış bir cemaatin üyesi olduğunu hatırlatır. Mahallesinde veya köyünde günde beş vakit cemaat halinde namaz kılarak bütünleşen Müslümanlar, cuma namazları için daha kalabalık ve daha büyük camilere giderek diğer Müslümanlarla tanışıp kaynaşır, fikir alış-verişinde bulunurlar. Bayram namazları, çok daha kalabalık Müslümanlar grubunu bir araya getirir. Bu namazlar, hac mevsiminde Kâbe’de kılınırsa bütün dünya Müslümanları bir araya gelerek, madden ve ruhen kaynaşarak tek bir yürek ve topluluk olurlar.⁴⁶

İslâm düşüncesinde, yeryüzünün tamamı “mescit” kabul edilmiş olmasına rağmen, belki de İslâm’da pratikliği, ekonomikliği ve temizliği vs. gibi nedenler yanında ibadet için ayrı ve özel mekânların oluşturulmasının fikri temelinde yatan en önemli husus “birlik” şuurudur. Zamanla dini ibadet ve davranışlar o dinin mensupları arasında bir ümmet kültürü meydana getirir. Din bu ümmet kültürü ile hayat bulur. Ana fikri, “ancak inananların kardeş olduğu” inancına dayanan Müslümanların birliği felsefesine giden yol buradan geçmektedir. İşte ibadet mekânlarının tesis ve teşekkülünde, Müslümanların bu amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak hareket etmeleri bundadır.

6. Cemaat halinde yaşamanın ilk örneği namazdır. Bu yüzden ibadetler ve özellikle namaz sadece kişiyi Allah’a yaklaştırmakla kalmaz, onu sosyalleştirerek toplumuna yabancılaşmasını önler ve namazlı fertlerden oluşan organik bir topluluk meydana getirir. Söz konusu bu fertler, toplumun temel taşıdır. Kültürün yeni kuşaklara aktarılmasını sağlayan sosyalleşme ise,⁴⁷ özellikle topluca yapılan ibadetler vasıtasıyla bireyin kimlik ve kişilik kazanmasına katkıda bulunur. Bu manada ibadetlerin sosyo-kültürel bir yönü, dolayısıyla da yerine getirdiği sosyal işlevleri söz konusudur.⁴⁸ Özellikle namaz ve hac, cemaatleşme unsurları taşıdıkları için insanın toplumda hemcinsleriyle irtibatını sağlamaktadır. Her ne kadar insan doğuştan sosyal bir varlık ise de onun kuvvetli bir sosyal kişilik ve karaktere sahip olması, ancak kendisini cemaatleştirmesiyle, yani çeşitli mesleki, dini ve kültürel müesseselerde aktif bir rol almasıyla mümkündür. İbadetlerle cemaatleşme bu açıdan oldukça dikkat çekicidir⁴⁹ ve Müslümanlar arasındaki ortak bilinci zinde tutması bakımından toplu ibadetlerin, ayrı ve özel bir önemi vardır.⁵⁰

7. İbadetler, Müslümanlara sosyo-politik birlik şuru ve bilinci kazandırmaktır. Buna göre İslâm bütün milletleri ve özelde de Müslümanları

⁴⁶ Yıldız, *Haydin Namaza*, 92.

⁴⁷ Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 296.

⁴⁸ Hüseyin Certel, “İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevi”, *EKEV Akademi Dergisi* 1/3 (1998), 155.

⁴⁹ Mehmet Bayraktar, *İslam İbadet Fenomenolojisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1987), 23.

⁵⁰ İsrail Balcı, *Hız Peygamber ve Namaz* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 241.

Allah'a kulluk etrafında toplanmaya,⁵¹ birlik beraberlik olmaya teşvik etmektedir. Özellikle Müslümanların sosyal ve politik bir birlik kurmalarını ve bu çerçevede hareket etmelerini ister ki, “Şüphesiz Müminler birbirleriyle kardeşler...”⁵² âyetiyle, bütün Mü'minleri “din kardeşliği” çatısı altında birleştirmiş, birbirine kenetlemiştir. Mü'minlerden oluşturulan bu kardeşlik birliği içerisindeki sosyal farklılıklar ise, her çeşidiyle birbiriyle kaynaştırılır. Müminlerin, cemaatle namaz, hac ibadeti sayesinde teşkil ettikleri birlik tabloları, bütünleşmenin zirvesi ve canlı örnekleridirler. Dolayısıyla başka sosyo-politik güçlerin oyuncağı olmamak için Müslümanların kendi birlik-beraberliklerini oluşturmaları gerektiği ortaya çıkmaktadır: “*Toptan Allah'ın ipine sınıksız sarılın, ayrılmayın... Allah, kurtuluşa eresiniz diye size böylece âyetlerini açıklıyor.*”⁵³ Bunu namaz ibadetine uyarladığımızda, işte Müslümanları küçük çapta bu cemaatleştirme (cuma, cenaze, bayram vb.) özelliğinin hikmeti, onları daha büyük çapta sosyal, politik birlik ve güç oluşturmaya yöneliktir. Bunu hac ibadetine de görüyoruz. Bu açıdan hac namazdan daha önemli bir özelliğe sahiptir. Çünkü namaz Müslümanları, daha çok küçük yerleşim birimlerinde cemaatleştirirken, hac, dünya Müslümanlarını bir araya getirmektedir. Müslümanlar arasında maddi yardımlaşma müessesesi olan zekât-sadaka da sosyo-politik ve ekonomik birlik meydana getirmenin maddi ve manevi çimentosu işlevi görmektedir.⁵⁴

8. Namaz yalnızlık psikolojisinin de çaresidir. İnsanların birbirinden uzaklaşması, ilişkilerin ferdileşmesi⁵⁵ ve inancın bireysel bir meseleye dönüşmeye başlaması, modern toplumlarda gelenekleri yıpratmış ve bugünkü medeniyetin bir hastalığı olan yalnızlık hissi tezahür etmiştir. Gerçek şu ki, insanların birbirine duyduğu kalbi yakınlık ve buna duyulan ihtiyaç, yeri başka türlü doldurulamaz bir gerçekliktir. Duygusal olgunluğun en önemli emaresinin diğerine güvenmek ve onlara dayanmak olduğu malumdur. “Kişi ancak ötekine emniyet etmekle yalnızlığa tahammül edebilir, ötekinin daima verici ve kabul edici iyi bir anne imgesi halinde bilinçdışına nakşedildiği kişiler, yalnızlığa tahammül kapasiteleri en yüksek kişilerdir.”⁵⁶ Dolayısıyla namaz ister ferdi isterse cemaatle kılınsın, her iki durum da insanın yalnızlık hissini giderebilmektedir. Çünkü o, yalnız kılındığında da cemaatle kılındığı durumda da insanı hem Allah ile karşı karşıya getirmekle, hem de diğer insanlarla bir arada bulundurarak yalnızlık hissini giderir⁵⁷ ve güvene dayalı ilişkiler kurulmasını sağlar. Yani diğerlerine itimat güçlü bir insani ihtiyaçtır. Bu açıdan cemaatle kılınan namazın ırk,

⁵¹ Âl-i İmrân 3/64; Nedvi, *Kitap ve Sünnetin Işığında Dört Rükün*, 62.

⁵² el-Hucurât 49/10.

⁵³ Âl-i İmrân 3/103; bk. el-Bakara 2/143.

⁵⁴ Bayraktar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, 21.

⁵⁵ Mustafa E. Erkal vd., *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: Der Yayınları, 1997), 40.

⁵⁶ Kemal Sayar, *Ruhun Labirentleri* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003), 47-48.

⁵⁷ Bayraktar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, 30.

renk, dil, sosyal zümre ve ülke ayrımı gözetmeksizin müminleri aynı safta toplaması ve kolektif şuuru pekiştirip zirveye taşınması açısından çok güçlü bir rol üstlendiği kuşkusuzdur.

9. Toplumdaki çekişme, çatışma ve huzursuzlukların sebebi manevi değer ölçülerinin önemini kaybederek yerini maddi değer ölçülerine terk etmesidir. Bunu dengede tutmanın yolu namaz-cami ve cemaattir. Burada çeşitli sınıflara ait fertlerin, eşit ve omuz omuza aynı haklara sahip olarak ibadet etmeleri ve Allah'ın aralarında kimi sevip kimden memnun olduğunu bilmemeleri, Yaratıcı karşısında sahip oldukları dünyevi üstünlüklerinin, hiçbir mana taşımayıp, hiçbir şey ifade etmediği düşüncesini onlarda uyandırır. Dolayısıyla bu dinamiklerle toplumsallaşan, eğitim sürecinden geçirilen üst sınıflar mağrur olmayıp tevazu ile hareket ederken, alt sınıflar da *değer eksikliği* veya *değersizlik* duygusundan kurtulup şahsiyet sahibi olma ortak paydasında buluşmanın sevincini duyarlar. Başka bir ifadeyle, toplumda herkese düşman olan insanlar değil de aynı değer ölçüleri etrafında toplanan, onlara ulaşmayı kendilerine hedef edinen kimseler, günbegün birbirine daha çok yaklaşarak, kaynaşarak yekvücut hale gelirler.⁵⁸ Bu durumda artık ne aydın-halk, ne fakir-zengin, ne amir-memur, ne işçi-işveren, ne yaşlı-genç, ne kadın-erkek vb. çatışması ve memnuniyetsizliği yaşanacaktır. Böylece bu sınıflar arasında birbirine doğru başlayan bir akış, cemiyetin bütünleşmesini sağlayacaktır. Bu davranış birlikteliğini, camiden başka hiçbir müessesede bu kadar çeşitli yaş, derece, meslek ve renkteki kimseler arasında sürekli olarak görmek olası değildir. Bu da haksızlığın, iltimasın, adam kayırmaların mevzubahis olmaması, aksine insanların yaşadıkları toplumda istidat, kabiliyet ve faziletlerine göre değer kazanmaları, başka bir deyişle "*adama göre iş değil, işe göre adam*"⁵⁹ prensibinin gerçekleşmesini sağlayacaktır.

10. Cami ve cemaate devam eden kadın ve erkekler, toplumsal hayattaki kadın-erkek münasebetlerinde şiddet, kavga ve hak ihlali olamayacağı gibi "*Sizin en hayırlınız aile, çoluk çocuklarına en hayırlı olanınızdır.*"⁶⁰ ölçüsüyle hareket ederek, ailenin esası durumunda olan kadın ile erkek arasındaki münasebetleri tanzim ederler. Böylece ebeveynler birbirlerine sevgi ve saygı gösterir, çocuklarına örnek olurlar ve aile, bütünüyle sağlam temeller üzerine kurulmuş olur. Sosyoloji literatüründe ailenin en önemli fonksiyonlarından birisi bireyleri topluma hazırlaması yani sosyalleştirmesidir. Eğer bireyler, aileden ve aile eğitiminden yoksun olarak yetişmemişse toplumsal yönden uyumsuzluklara ve suça eğilimli olmazlar.

⁵⁸ Muhammed Hamidüllah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991), 2/733.

⁵⁹ Ali Murat Daryal, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994), 96.

⁶⁰ Tirmizî, "Radâ", 11.

Yani ailenin sağlam temeller üzerine kurulması toplumsal yozlaşmayı da önlemektedir. Dolayısıyla en küçük toplumsal birlik,⁶¹ kendi içinde yapılaşmış, düzenlenmiş bir toplumsal etkileşimler bütünü⁶² olan ailenin sağlamlığı ve güçlülüğü ailelerin toplamı, bütünü demek olan milletin de sağlamlığını, güçlülüğünü doğuracaktır.

11. Camiye-cemaate ibadet için sürekli gidip-gelmeler, kişisel ve toplumsal murakabe açısından son derece önemlidir. Çünkü bu işler yapılırken hiçbir kimsenin zoru, gözetimi olmadan uygulanan kurallar, Müslümanların ruhunda kanun ve nizamlara hiçbir dış baskı olmadan, kendiliklerinden uymak ve işlerinde kimsenin gözetimi, denetimi olmaksızın gevşeklik, kaytarma göstermeksizin çalışma alışkanlığı ve üstünlüğünü temin eder. Zira Müslümanlar hangi iş olursa olsun o işi, polis, jandarma, bekçi vb. kişilerin zoru ve baskısı ile değil, sırf yaratıcısının hoşnutluğunu kazanma duygusuyla yapar. Bu duyguya gerçek manada sahip olan kimseler ise, daima toplumsal normlar ve değerlere uygun davranırlar. Sosyo-dini, ekonomik, siyasal, ahlâkî kurallar ve prensiplere uygun davranmayarak suç işlemez ve bu suretle kendilerine, üyesi oldukları gruba ve topluma zarar vermiş olmazlar. Bu da ibadet vasıtasıyla toplumsal bütünleşmenin en üst sevide sağlandığını gösterir.

12. Camiye-cemaate gidip-gelenler, daha ilk adımla ibadeti başlatmış olmaktadır ki, bu durum, evden veya iş yerinden ibadet için camiye gidip-gelirken yollarda her türlü aşırılık ve hafiflikten uzak,⁶³ vakur bir şekilde gidilip gelinmesini sağlayacaktır. En az günde beş defa tekrarlanan bu eylem, belirtilen esaslardan dolayı bir sokak veya yol adabı, davranışı/alışkanlığı haline gelecek, herkesin psikolojisinde ayrı ayrı yerleşecek, böylece toplumda bir sokak terbiyesi, kültürü doğup gelişecektir. Zira yolda yürümek, karşıdan karşıya geçmek, araçlarla seyretmek, trafik kurallarına riayet etmek suretiyle kazaları önlemek bir düzen intizam, bir adap,⁶⁴ kültür ve incelik işidir. Bu yüzdendir ki, insanlara zahmet veren şeyi yoldan kaldırmak imandan kabul edilmiştir.⁶⁵ Hadiste belirtildiği gibi, yolun hakkını vermek de bu olsa gerektir. Bunun sonucu olarak da kim olursa olsun, nereye giderse gitsin herkes adeta mabette yürürmüşçesine sessiz sedasız, her türlü gürültü-patırtıdan uzak, yoluna devam edecek ve çevreye rahatsızlık vermeyecektir. Günümüz modern toplumunun bireyselleşmiş,⁶⁶ bencil, seküler, ölümle yüzleşemeyen,⁶⁷ özellikle de yüksek egzoz ve müzik sesiyle

⁶¹ Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, 21; Aydın, *Güncel Kültürel Kavramlar*, 26.

⁶² Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, 75.

⁶³ el-Furkân 25/63.

⁶⁴ Zeki Duman, *Kur'an-ı Kerim'de Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2011), 20.

⁶⁵ Müslim, "İmân", 60.

⁶⁶ Bk. Nedim Öz, *Ailenin Çözülmesi Süreci Olarak Boşanma Olgusu ve Din Sosyolojik Bir Yaklaşım* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 120-125.

⁶⁷ Sayar, *Ruhun Labirentleri*, 98.

çevreye rahatsızlık veren tahripkâr insanı göz önüne getirildiğinde bu durum, daha bir netlik ve önem kazanmaktadır.

13. İbadetler, bir Müslümanın günlük, haftalık, aylık ve yıllık olarak yapmak zorunda olduğu eylemler şeklinde belirlenmiştir. Bu manada her bir ibadetin belirli bir zamanda yapılması ve özellikle sabah namazının güneş doğmadan önce icra edilmesi,⁶⁸ toplumda hayatın en az iki buçuk-üç saat önce başlayacağı anlamına gelmektedir. Bu zaman farkı, totalde düşünüldüğünde, tahminlerin üstünde büyük bir yekûn meydana getirir. Bu da çalışma ve iş hayatı ile sosyo-ekonomik, kültürel hayatın ilerlemesi ve kalkınması açısından büyük avantajlar sağlar. Biliyoruz ki, toplumdaki her bir fert hem tüketici hem de üretici durumundadır. Eğer üretmeden tüketiyorsa veya tüketiciliği üreticiliğinden fazla ise, o fertlerden oluşan toplumun ömrü mevcut kaynaklarla sınırlıdır. Ancak, varlığını sürdürebilmesi için üretim ve tüketimin en az birbirine eşit olması gerekirken; asıl ilerleme ve kalkınma, ferdin üreticiliğinin tüketim oranına farkının artmasıyla mümkündür. Bunun için zaman, enerji, sıhhat vb. hususları verimli şekilde değerlendirmek,⁶⁹ günün stres ve yorgunluğunun bastırıldığı geceyi erken başlatmak suretiyle erken yatıp erkenden kalmak gerekmektedir. Böylece erken yatıp erken kalkan ve güne erken saatlerde başlayan fertler, zihnen ve bedenen dinç olarak güne başlayıp işe geleceklelerinden dikkatsizlik, iş kazaları, randımanın düşmesi vb. menfi durumlarla karşılaşılacağı gibi, en yüksek performansı ortaya koyacaklardır. Buradaki randıman ve “çalışkanlık, sırf ferdi tatmin gayesinden değil, aynı zamanda cemiyet uğruna fedakârlık yapmak gibi manevi bir gayeden kuvvet aldığı için, bıkkınlık hududu olmayan bir teşvik edici gücün etkisine tabi”⁷⁰ olmaktadır.

14. Namaz başta olmak üzere hemen bütün ibadet şekillerinin değişmez iki şartı vardır. Birisi, ibadetin içinde geçtiği zaman, diğeri ise ibadetin içinde yapıldığı mekândır. Bu iki şartın, yani zaman ve mekânın insanı ekonomik yapmada önemi çok büyüktür. Çünkü bütün ekonomik hesaplamalar zaman ve mekâna bağlı olarak yapılır. Namaz da en az günde beş defa eda edilmekle insana zaman ile mekânın önemini her gün hatırlatmakta, insanın bu durumun şuurunda olmasını istemektedir. Zaman ve mekân israfı telafisi mümkün olmayan en önemli iki israf çeşididir.⁷¹ Bütün ibadetler ve namaz sayesinde israftan kaçınan, ekonomik davranmaya alıştırılan Müslümanlar, bir de cuma namazının edasından sonra üretime koşmaları teşvik edilmekte⁷² ve bu davranışı bütün bir toplumda yaygın hale getirmeleri

⁶⁸ en-Nisâ 4/203.

⁶⁹ Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, 20-25.

⁷⁰ Amiran Kurtkan, *Türk Milletinin Manevi Değerleri* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 2000), 65.

⁷¹ Bayrakdar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, 38-39.

⁷² Âdem Esen, “İnsanın Mala Rağbeti ve İbadet Vaktinde Alış-Veriş”, *İktisat ve Din*, ed. Mustafa Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 230.

istenmektedir. Aksi takdirde ziyan söz konusudur. *“Andolsun zamana ki, insan gerçekten ziyan içindedir. Ancak inanıp yararlı iş işleyenler, birbirlerine gerçeği tavsiye edenler ve sabırlı olmayı tavsiye edenler bunun dışındadır.”*⁷³

15. Cemaatle kılınan namazlar bir imam önderliğinde icra edilmektedir. Müslümanların imama tabi olmaları, safların düzgün tutulması, ortaklaşa yapılan hareketlerin tam bir disiplin halinde tertibe, nizama sadık kalınarak icra edilmesi, hem ruhi-bireysel hem de toplumsal bakımdan önem taşır. Bu hareket birlikteliği, birliği ve beraberliği sembolize eder. Müslümanların böyle bedenlen bir arada toplanmaları ruhen, kalben, fikren, itikaden ve amelen birbirine kaynamış ve yekpare bir kitle haline gelmiş olmalarının işareti sayılır. İmamın tekbirleri ile topluca hareket edilmesi, temelinde ferdi irade ve şuurun etkin olduğu ma’şeri irade, vicdan ve şuurun en somut göstergesidir. Bu imamlık fikri, bütün işlerinde Müslümanlara bir idarecinin bulunmasının gerekliliğini ilham eder. Müslümanlar siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve cihatla ilgili işlerinde yöneticiliği ihmal ettikleri takdirde bütün işlerinde aksamalar baş gösterir; çünkü zulmü önlemek, adaleti yaymak, dini vecibeleri yerine getirmek, Allah yolunda cihat gibi bütün faaliyetler durur. Dinde sadece, fertle ilgili farzlar kalır. Bu durum aynen, münferit şahısların cemaatsiz ve imamsız kaldıkları namaza benzer.⁷⁴ Diğer taraftan imam önderliğinde camide ve ibadet sırasında sağlanan disiplin cami dışında da sürdürülür. Zengin-fakir, amir-memur, kuvvetli-zayıf, ihtiyar-geç, kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın herkesin saflarda eşit olarak yer almaları, İslâm’daki mutlak eşitliği, hiçbir kimseye hiçbir imtiyazın verilmediğini, insan olarak herkese aynı gözle bakıldığını ifade eder. Aynı eşitliğe oruç tutmada, mali durumun müsait olması halinde zekâtta hem mali hem de sıhhi vaziyetin elverişli olması halinde hacda da rastlanır. Dolayısıyla İslâm dininin tevhide, hürriyete ve adalete herkes için önem verdiği⁷⁵ görülmektedir.

2.2. Zekât İbadetinin Sosyal Boyutu

Zekât da sırf Allah rızası için yapılması gereken mali bir ibadettir ve sosyal yönü daha ön planda gözükmektedir. Onun da toplumsal boyut ve fonksiyonları şöyle sıralanabilir:

1. İslâmî toplumun oluşturulması aşamalarında önce namaz kılınması emredilmiş, sonra da infak talebi gelmiştir. Artık namaz ve infak emirleri, müminlerin hayatında pratik iki gerçek olarak ortaya çıkınca ya da niteliklerinden ikisi haline gelince -zor ve sıkıntılı anlarda sabretmek ve ahitlere vefa göstermek niteliklerini de kazandıktan sonra- zekât farz kılınmıştır.⁷⁶ Bu teşri ve tedrici süreçte Allah’a imanla (tevhit) birlikte başkaları ile olan ilişkilerinde maddi sebepleri aşan mü’min, daha işin

⁷³ el-Asr 103/1-3.

⁷⁴ Hasan Turabi, *Namaz*, çev. Saim Eminoğlu (İstanbul: Risale Yayınları, 1987), 142.

⁷⁵ Uludağ, *İslam’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 84.

⁷⁶ el-Bakara 2/177.

başında, başkalarına bakışı ve onlara davranışı noktasında materyalist ve bencil bir kişi olmanın ötesinde sosyal ve insani bağlardan etkilenen bir kişi haline getirilmiş olmaktadır.⁷⁷ Bu durum önce, namazla birlikte topluma örnek olan Peygamber'e emredilirken; daha sonra, kamu menfaati ya da kamuya yönelik hayır yolunda infak yapılması, ümmet ve toplum arasında yer alan ihtiyaç sahiplerinin bir hakkı ve mal sahiplerinin de bir görevi olarak belirlenmiştir.⁷⁸ Bu yüzden iman bir istek ve irade işidir ve İslâm, mü'minin zorlanarak iş yapan değil irade sahibi, isteyerek yapan bir kişi olarak kalmasını ister. Bütün emir ve ibadetlerde durum aynıdır.

2. Sosyal bir hareket olarak İslâmın ilanı, zekât ile ortaya çıkmıştır. Bir uygulama biçimi olarak zekât, sosyo-dini ve ekonomik düzenin bir parçasıdır. Bu manada zekât, kasalarla beraber inancı, yani gönülleri de ilgilendirir. Diğer bir deyişle üst seviyelerden akan zekât, muazzam bir kıymetler nehridir. Aynı zamanda insandan insana, kalpten kalbe kurulan şefkat ve yardımlaşma ruhudur. Zekât yoksulların sefaletini ve zenginlerin kayıtsızlığını bertaraf eder; insanlar arasında maddi farkları azaltır ve insanları birbirine yaklaştırıp kaynaştırır. İslâm'ın gayesi zenginliği kaldırıp yok etmek değil, fakirliği bertaraf etmektir. Bu yüzden zekât müessesesinde oran ve sayıdan daha fazla önemli olan husus, yardımlaşma prensibidir. Mühim olan, toplumda zengin tabakanın yoksul tabakaya karşı mükellefiyetinin bulunduğu ve bunu yerine getirmesi gerektiği prensibidir.⁷⁹ Bu yüzden İslâm'daki sosyal dayanışma ve yardımlaşma sisteminin bir bölümünü zekât oluşturmaktadır. "Zekâtın oluşturduğu sosyal dayanışma fakir, kimsesiz, muhtaç, yetim, yolda kalmış, borçlu gibi her sınıfı kapsayacak kadar geniştir."⁸⁰ Bu dayanışmanın, en azından fakirlerin temel ihtiyaçlarına yetecek düzeyde olduğu ifade edilebilir.

3. Toplumsal boyut ve mali yükümlülük açısından değerlendirildiğinde zekât, bir yönüyle kardeşlik diğer yönüyle paylaşma duygularını geliştirir. Zengin mü'min, zekâtını verdiği zaman mü'min kardeşi ile servetini paylaşmanın hazzını ve güzelliğini birlikte yaşar. Zira bu eylemini inanarak ve bilinçle yapmaktadır. Söz konusu eylem, dünyada ve ahirette ona ecir kazandıracak ve Hz. Peygamber'in deyişiyle de "*delil*" olacaktır. Aynı zamanda bu paydan yararlanan ihtiyaç sahiplerinin yaşadıkları memnuniyet ve sevinç, verenlerin gönlünde apayrı bir huzura ve genişliğe dönüşür. Bu mana da zekât, hangi toplumda tam olarak verilmişse orada denge hâkim olmuş ve buna bağlı olarak sükûnet egemen olmuştur. Çünkü zengin ile fakir çatışma halinde yaşamamaktadır. Zengin fakiri, fakir de zengini kardeşi

⁷⁷ Muhammed el-Behiy, *Kur'an ve Toplum*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986), 22.

⁷⁸ el-En'âm 6/141; Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987), 91.

⁷⁹ İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, 232-235.

⁸⁰ Mehmet Erkal, "Zekât", *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, ed. İbrahim Kafi Dönmez (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1977), 523.

kabul etmekte; biri diğere kem gözle ve düşmanca bir tavırla bakmadığı için, yoksul zengin malına zarar vermezken, zengin de ekonomik olarak onu desteklemektedir. Nihayet, böyle bir toplumsal ortamda ne hırsızlık, dolandırıcılık, kapkaç ve gasp gibi kötü yollara başvurmayaya gerek duyulacaktır ne de diğere bir kısım mali suçlarla ilgili olaylar olacaktır. Belki de bu tür suç eylemleri zamanla azalır yok olur⁸¹ ve böylece toplumsal huzur da sağlanmış olur.

4. Zekât müminleri, harcamaya alıştırdığı için kendileri kadar, diğere ihtiyaç sahiplerini de düşünürler. Bu düşünce ise amir-memur, işçi-işveren, zengin-fakir, kadın-erkek vb. çatışması ve kavgasını önler, toplumda sınıf mücadelesine dayalı sosyal patlamalar baş göstermez. Zekât bu olumsuzlukları engelleyen bir malî politika, bir emniyet supabıdır. O bakımdan hadiste malların zekâtla korunması tavsiye edilmektedir.⁸² Bu malî politikayla ‘ben’ duygusu, artık ‘biz’ duygusuna dönüşmeye başlar. “Biz” duygusuna sahip olan kişiler ise, bencillik,⁸³ pintilik ve cimrilik gibi olumsuzluklardan uzak bir gündelik hayat yaşarlar. Dolayısıyla bu kişiler zekât dışında da gerektiğinde mali yardımlarda bulunur. Böylece kendi malından bizzat fedakârlık yapmak suretiyle sevap kazanmaya çalışan kimseler, başkalarının malını haksız yollarla asla elde etmeye kalkışmaz. Kendi malından fedakârlık yapma süreci ve eğitimi, zekât sayesinde kişiyi en üst seviyede empatik yapmaya ve toplumdaki ihtiyaç sahiplerine yönelmeye sevk eder.⁸⁴

5. Zekâtı vermek almaktan daha makbuldür. İslâmî inanışa göre “daha hayırlı” olabilmek için “veren el” derecesine, yani zekât verecek seviyeye gelmek gerekir ki, bu bir şükran vesilesi olarak Müslümana daima mutluluk verir. Bu duygu ve inançla çok çalışarak ifa edilen, kişileri stokçuluktan kurtarıp yatırım yapmaya sevk eden zekât, “günümüzdeki sistemlerin (risk) tehlike olarak gördüğü olaylara insani çözümler bulması yanında, istihdam hacmini genişletmesi, adil servet dağılımına yardımcı olması, yatırımları teşvik etmesi yönüyle sosyal dayanışmayı temin eden ve bu yolla sosyal güvenlik kurumlarına büyük ölçüde ihtiyaç bırakmayan bir müessesedir.”⁸⁵ Diğere bir ifadeyle Müslümanın parasını, malını çalıştırması/işletmesi ve kazanç sağlaması istenir. Böylece ekonomik hayatta büyük bir hareketlilik meydana getirerek ölü yatırımlar önlenmiş olur.⁸⁶ Bu durum hem kişinin alım-satım gücünü hem imkânı kısıtlı olanların alım gücünü artıracığından,

⁸¹ Mehmet Görmez vd., *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 2/460; Mehmet Demirci, “İbadetlerin İç Anlamı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3 (Nisan 2000), 26.

⁸² Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *Mû'cemu'l-Evsât* (Kahire: Dârü'l-Harameyn, 1995), 2/274.

⁸³ Abdullah Kahraman, *İslam Hukukunda Değişim ve İbadetler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 24.

⁸⁴ Görmez vd., *Hadislerle İslam*, 2/458; Bayrakdar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, 32-33.

⁸⁵ Faruk Beşer, *İslam'da Sosyal Güvenlik* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987), 105.

⁸⁶ Y. Vehbi Yavuz, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), “Zekât”, 4/269.

üretim yapan mal-mülk sahiplerinin mallarının tüketimine de etki etmek suretiyle ekonominin canlanmasına katkıda bulunur. Başka bir deyişle zekâtın verilen miktar aslında fazlasıyla geri dönmektedir denilebilir.

6. Zekât, kulu Allah'a, sadece ruhi bakımdan değil maddi olarak da yaklaştırır. Belki de Allah'a yaklaşma olgusu, esasen mali ibadetlerle, toplumun maddi ve ekonomik yapısını güçlendiren sosyal güvenlik⁸⁷ emirlerini yerine getirmekle olur. Dolayısıyla iman ve ibadet olarak dini hayatın iktisadi hayatta, iktisadi hayatın da dini hayatta etkisi söz konusudur. Bu yüzdendir ki, toplumun dezavantajlı kesimlerine yapılan yardımlar, dini bir içerik ve bir dindarlık özelliği taşıırken, öte yandan devletin ulaşamadığı ihtiyaç sahiplerine ulaşarak kardeşlik duygularını besler ve toplumda sosyal dayanışmayı güçlendirir:⁸⁸ *"... Esas takva Allah'a ve ahiret gününe inanan, ... sevdiği malını akrabaya, fakirlere, yolculara, isteyenlere, kölelere verenlerin; namazlarını kılan, zekâtlarını veren, sözleşince sözünde duran, sıkıntılı anlarında, zorda ve darda kalınca, savaş esnasında sabredenlerin yaptıkları işlerdir. İşte gerçekten doğru kimseler bunlardır. Allah'tan sakınan takva sahipleri de bunlardır."*⁸⁹

7. Zekât toplumda bir orta sınıf oluşmasını sağlar. Bu, toplumsal yapı açısından büyük bir önem arz eder. Çünkü orta sınıf, toplumdan topluma değişse bile yaşam standartlarına göre orta gelir düzeyine sahip, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan yoksul halk kesiminin üzerinde, üst gelir gruplarının ise altında yer alan geniş bir kesimi ifade eder.⁹⁰ Bu da her yıl verilen zekât sayesinde, fakirlerle muhtaçların sayısında azalmayı, zenginlerin sayısında da artışa neden olarak orta sınıfın oluşmasını ve toplumda dengeyi⁹¹ meydana getirir. Toplumsal tabakalaşma açısından modern toplumlarda en kalabalık sosyal sınıf, hareketliliğe izin veren orta sınıftır. Bu modelde kişinin toplumsal yapıdaki yeri doğuştan değil, sonradan kazandığı statülerle belirlenir.⁹² Yeteneğine ve başarısına göre kişi, alt sınıflardan üst sınıflara doğru çıkabilir ya da kendi sınıfı içinde yer değiştirebilir. Zekât müessesesi tarafından sağlanan bu toplumsal hareketlilik ile her yıl toplumda büyük bir rahatlama kaydedilmiş olur. Böylece toplumda sosyal dayanışma, birlik ve beraberlik duyguları gelişir, ilişkiler de sağlıklı bir şekilde sürdürülür.

8. Zekât ve sadaka insanı çalışmaya, ekonomik olmaya iten iki manevi

⁸⁷ Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, 104.

⁸⁸ Mehmet Erkal, "Zekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/197.

⁸⁹ el-Bakara 2/177; bk. S. Hüseyin Nasr, *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 85-86.

⁹⁰ Ömer Demir - Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992), 273.

⁹¹ Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, 241; Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Sosyal Dayanışma* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1976), 153.

⁹² Vejdi Bilgin, *Bizi Kuşatan Toplum/Sosyolojiye Giriş* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 97.

kuvvettir. Biliyoruz ki insan üretici-tüketici, pazarlayıcı, işçi-işveren vs. olarak ekonomik olgunun merkezinde yer alır. Başka bir ifadeyle İslâm ekonomisinde düşünülen insan tipolojisi, sırf maddi güdülerle ve ihtiyaçlarla davranışlarını düzenleyen/değerlendiren bir iktisadi-adam “homo-economicus” değil, insanın aslında menfaatini seven bir fitratta yaratıldığı kabul edilmekle birlikte o, “Allah’ın ipine sımsıkı sarılıp, ayrılmayan”⁹³ bir insandır.⁹⁴ O, davranışlarının merkezine ahlâkîliği yerleştirip, bilgisini arttırarak, dünyevi sahada geçimini temin için fitri ve kazanılmış kabiliyetine en uygun mesleği seçmeğe çalışan insandır. Bu bakımdan İslâm’da ekonomi, basit bir insan-tabiat münasebeti olmayıp, Allah-insan-tabiat münasebetini içerir ki, insan ekonomide sadece fiziki ihtiyaçları ile rol oynamaz, aynı zamanda manevi ihtiyaçları ile de rol oynar. Ekonomik faaliyetler nasıl ki Allah-insan-tabiat münasebetiyle bir zaman ve mekânda gerçekleşiyor, kazanç elde ediliyorsa, hemen hemen bütün ibadet şekillerinin de değişmez iki şartı budur. Bu iki şartın, insanı ekonomiye yönlendirmede önemi çok büyüktür. Çünkü zekât, özellikle namaz ve diğer ibadetlerle birlikte insana daima zaman ile mekânın önemini hatırlatmakta ve insanın onun şuurunda olmasını istemektedir. Bütün ekonomik hesaplamalar bu şartlara bağlı olarak yapıldığı için israftan kaçınmak, ölçülü ve dengeli olmak suretiyle infakta bulunma arzusu, hem Allah önünde ona manevi bir zevk, hem insanlar önünde manevi bir zevk verdiği gibi, ekonomiyi de dinamik tutar, çünkü bu şekilde şuurlu bir kişi daima kazanmak için çalışacak ve harcamada bulunacaktır.⁹⁵ Yani insan zekât vermekle Allah’a karşı görevini yapmış olurken, öbür taraftan iktisadi hayatın canlılığı, iş gücü kalitesinin artması, sosyal çalkantıların durulması, insanlar arasında dayanışmaya bağlı tatlı bir yaşayışın kurulmasına katkı vermiş olacaktır.⁹⁶

2.3. Oruç İbadetinin Sosyal Boyutu

Oruç’un toplumsal boyut ve fonksiyonları şu şekilde sıralanabilir:

1. Oruç ibadeti, Allah’a teslimiyetle birlikte genel olarak hayır için infak yoluyla toplumdaki zayıf ve düşkünlere yardımcı olmak, toplumun birbirine kenetlenmesini korumayı amaç edinmiştir. Dolayısıyla oruç iman yolunda sabırla tahammülle katlanmayı ve kenetlenmeyi bir alışkanlık haline getirmeyi hedeflemektedir. Buna göre zekât gibi oruç da aynı gayeyi hedef almaktadır. Bu da toplumu dağılmaktan ve fertlerin birbirleriyle olan kardeşlik bağlarının çözülmekten uzak kalmasıdır. Söz konusu bu bağlar toplumun üyelerini, kinden arındırmak, bencillik ya da nefisteki maddîliğin kaynaşmalarından temizlemek ile olur. Bu da başkasına vermek, başkaları ile yardımlaşmak yoluyla zekât ve aynı zamanda maddi menfaatlerden mahrum

⁹³ Âl-i İmrân 3/103-109.

⁹⁴ Sebahattin Zaim, “Ekonomik Hayatta Müslümanın Tutum ve Davranışı”, *Çerçeve* 5/18 (1996), 34.

⁹⁵ Bayrakdar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, 38-40.

⁹⁶ Senih, *İbadetin Getirdikleri*, 151.

kalmaya tahammülle alışkanlık sağlamak yoluyla oruç sayesinde gerçekleşir.⁹⁷ Böylece bireysel gibi görünen orucun sosyal yönü ve etkileri⁹⁸ gündelik hayatta sorumluluk bilincinde kendini gösterir. Bu bilinç insanın Allah başta olmak üzere, kendisi, ailesi ve içinde yaşadığı toplumun üyeleriyle birlikte çevreye, bütün varlıklara karşı sorumlu olduğunu kavramasına ve gereğini yerine getirmesine yardımcı olur.

2. Oruç Müslümanlar için her zaman ve mekânda, birlik ve beraberliğin bir tezahürüdür. Bu yüzden dini tutum ve davranışların taklit, sosyal öğrenmeler yoluyla kazanılarak, küçük yaşlardan itibaren, bireyler için sosyo-dini *norm* haline gelmesi, sosyal etki sonucu kişilerde ait olduğu gruba ve topluma uyma davranışı gösterir. Bu uyma davranışı, ortak değer ve normları benimseyerek bireylerin birbirlerine benzemelerini ve sosyal davranış istikrarını meydana getirir.⁹⁹ Oruç ibadetine, ihlal edilmesi durumunda halkın gösterdiği tepkiye bu perspektiften bakmalıdır. Orucun ihlalinin toplumun iç dayanışmasının (tesanüt) bir zedelenmesi olarak görülüyor ve hissediliyor olması bundandır. Bununla birlikte, oruç tutmak, İslâm'da sırf dini bir husus ve dolayısıyla herkesin şahsi bir meselesi olmayıp, aynı zamanda sosyal bir mükellefiyettir.¹⁰⁰ Bu yüzden şahsi olarak eda edilen oruç, kişiye sağladığı kazançlarla birlikte onu topluma ve diğer insanların sosyal sorunlarıyla ilgilenmeye, onları çözüme kavuşturmaya yönlendirir. Bu manada mütemediyen sahur, iftarı, gecenin aynı saatlerinde evlerde yanan ışıkların bireylere ve oradan topluma verdiği aydınlanmayı, beş vakit ezanla birlikte namazı, mukabeleyi; öte yandan suyu ve susuzluğu, açlığı, aç ve açıkları, ekmeği, aşı ve diğer nimetleri bütünlük içerisinde tefekkür ettiğimizde ortaya çıkan sonuç, insani ve vicdani yaşantıdır, birlik ve bütünlüktür.

3. Bir ibadet olarak oruç, nefsi; yemekten, içmekten ve karı-koca münasebetlerinden değişik zaman dilimlerinde ve gün boyunca men eden, uzak tutan terbiyevi tedbirlerin en esaslı olanıdır.¹⁰¹ Diğer zamanlarda helal olan şeylerin, oruç tutulması gereken vakitlerde yasak olması, nefis terbiyesini gerektirir. İnsanın aşırı isteklerine, arzu ve ihtiraslarına oruç sayesinde gem vuranlar daha sabırlı ve metin olurlar. Öfkelenişinde oruçlu olduğunu hatırlayarak sakinleşir; kendisine saldırma ve sataşma durumunda da ben "*oruçluyum*" diyerek ve onu hissederek, sükûneti muhafazaya çalışır. Böylece toplumda, huzursuzluk çıkaran bir fert olmak yerine, çıkan huzursuzluğa karşı takındığı tavrı ile kargaşayı ve krizi önleyen bir şahsiyet olur. Bu durumda oruçlu kişi, yemeyi içmeyi, gıybet ve koğuculuk yapmayı,

⁹⁷ Behiy, *Kur'an ve Toplum*, 38-39.

⁹⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, "Oruç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/418.

⁹⁹ Veysel Uysal, *Psiko-Sosyal Açıdan Oruç* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 191.

¹⁰⁰ İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, 237.

¹⁰¹ el-Bakara 2/183-185; İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, 237.

çirkin söz söylemeyi terk etmek gibi hep olumsuzlukların bir araya geldiği bir ibadeti değil, aynı zamanda o, Kur'an okumak, iyilik etmek, yardım yapmak, güler yüzlü olmakla toplumun diğer üyelerine de güzel bir örnek olarak ahlâkî yaşayışı ile tesir eder. Böylece insanların iyiye ve güzele yönelmelerine vesile olur.

4. Oruç zengin-fakir ilişkisini düzenleyen ve sosyal yardımlaşma bilincini canlı tutan¹⁰² bir ibadettir. Bunu ise, açlık ve susuzluğun tam olarak ne olduğunu sözler ve misallerle değil, bilakis onlara bu hali fiilen yaşayarak açlığın, susuzluğun insan vücudundaki ve ruhundaki tezahürlerini bizzat yaşamasını temin ederek öğretir. Bu sayede zenginler; yoksul, fakir, zayıf ve muhtaç olanların durumlarını daha iyi idrak eder ve değerlendirir.¹⁰³ Örneğin, herhangi bir zenginin her sene bir ay fakir hayatı yaşayıp aç susuz ömrünü geçirmesi, fakirin halini, yaşadıklarını yakından idrak etmesine, ona farklı davranmasına sebep olacak, bu da zengine karşı fakirin tutumlarının değişmesine yardım edecektir. Zenginin, fakirlere yardım organizasyon ve faaliyetlerine yönelmesi de onların, zenginin malına göz dikip ona düşman olmasını önleyecektir. Çünkü zengin, onun karşısında değil kendi safında ve yanındadır. Bütün imkân ve çabası ile ona hizmet etmek, yardımcı olmak için çırpınmaktadır.¹⁰⁴ Böylece Müslümanlar arasındaki yardımlaşma, acıma, şefkat ve merhamet duygularıyla toplumda meydana gelebilecek dayanışmanın artması ve daha hızlı yaygınlaşması mümkün olabilir.¹⁰⁵

5. Orucun bütün Müslümanlar tarafından eda edilmesi eşitlik düşüncesinin yaşanması ve pekişmesiyle sonuçlanır. Zira oruca, kral sarayında olduğu gibi köy kulübesinde, bir filozofun evinde olduğu gibi bir işçinin meskeninde de rastlanır.¹⁰⁶ Bu da ibadetlerin insanları birbirine yaklaştıran, kaynaştıran özelliğinden kaynaklanmaktadır. Namaz, oruç, hac ve zekât insanların tek tek yapmalarına karşılık; fertlerin birbirlerine karşı ilgilerini artırması ve özellikle kendi dışındaki insanların da varlığını düşünmeye sevk etmesi ile fertler arasında organizasyonu temin eden bir mahiyet arz eder.¹⁰⁷ Böylece aç ile tok, varsilla yoksul, amirle memur, yaşlıyla gençler ve çocuklar aynı düzlemde, yani iftar, sahur, teravîh ve camide birleşir, bütün yönleriyle kardeşliği yaşarlar. Açlar doyurulur, hal ve hatırları sorulur, maddi ve manevi yaraları sarılarak özellikle oruç ibadeti sayesinde sosyal dayanışmanın, karşılıklı anlayışın gerçekleşmesi bu şekilde mümkün olabilir.

6. Oruç ibadeti, insanların devamlı olarak kendilerini murakabe altında

¹⁰² Zekeriya Pak, *Kur'an'da Kulluk* (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1999), 264.

¹⁰³ Halil Altuntaş - İsmail Karagöz, *Oruç İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2010), 62.

¹⁰⁴ Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, 126-127.

¹⁰⁵ Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, 81.

¹⁰⁶ İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, 237.

¹⁰⁷ Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, 78.

tutmalarını temin eder. Bu gayeye ulaşmada en etkili yol ise, açlık, susuzluk, cinsel arzuların sınırlanması; dil, kalb, zihin ve diğer organların denetim altına alınmasıdır. Hiç kimsenin görmediği bir yerde yiyip içmeyen ve orucunu bozmayan bir kişi gerçekten bu davranışı sadece Allah'ı sevdiği ve O'nun buyruğu olduğu için yapar.¹⁰⁸ Kişi, nerede olursa olsun, nereye giderse gitsin, hangi işi yaparsa yapsın oruçludur ve yüksek seviyede bilinç sahibidir; çünkü o, *"Allah daima görüyor."* inaniş ve anlayışı ile yaşamaktadır. Bu yüzden, *"Ramazan aylarında asayiş probleminin azalmasında bu inanişin rolü vardır."*¹⁰⁹ Zira başkaları onu görse de görmese de duysa da duymasa da onun davranışlarında bir değişiklik yaşanmaz. Söz konusu davranışlarda değişikliğin olmaması, bu insanların suç işlememe eğitimi ve alışkanlığı kazanmaları¹¹⁰ sürecinden geçtiklerini gösterir. Böyle olunca da hiçbir kimse diğer bir kimseye zarar vermez, kul hakkını ihlal etmez, komşusunun bahçesindeki meyve ağaçlarına el uzatmaz, malına-mülküne göz dikmez, ırzına namusuna herhangi bir zarar vermez. Bu kişilerden oluşan bir toplum ise hem güvenen hem güvenilen niteliği ile ön planda olur.

7. İbadetler, genel olarak belirli bir zaman ve mekânda gerçekleşir. Örneğin namazda zaman birinci, mekân ikinci derecede önemlidir. Bunun için zamanın girmesiyle her nerede olursa olsun namaz kılınabilir. Oruçta zaman ön plandadır ve mekân yerini tamamen zamana terk etmiştir. Böylece mekân gerçekliği tamamen ortadan kalkmıştır. Diğer bir ifadeyle oruçlu, orucunda mekânla ilgili âlemden tamamen koptuğu için kimin oruçlu kimin oruçsuz olduğunun ayırt edilmesi mümkün değildir. Bu manada ibadet sadece Allah'ın rızasını kazanmak, O'na kendini beğendirmek için yapılmaktadır. Böylece oruçlunun zihninde ve ruhunda *"beşerî sorumluluk"* yerini *"ilâhî sorumluluğa"* terk eder. Bu halde oruçlunun ruhunda ve zihninde, yaptığı işlerinde kendini insanlara beğendirmek, kendini sırf Allah'a karşı mesul tutmak hissinin ve fikrinin doğmasına ve kuvvetlenmesine sebep olur.¹¹¹ Bundan dolayıdır ki, zaman zaman karşılaştığımız: *"Oruçluyum zaten, sinirliyim stresliyim"* diyerek söze başlayan ve orucunu sanık sandalyesine oturtan insanlarla karşılaşmak mümkün olmaz, olmamalıdır. Bu manada her türlü riya ve gösterişten uzak bir ibadetle karşı karşıya olunduğu görülür. Başka bir ifadeyle; bu formülün ruhunda yerleştiği bir insanın her yerdeki (gözden irak dağ başında veya toplum içerisinde) davranışlarının aynı olacağı izahtan varestedir. Bu durumda bütün ömrü boyunca hiçbir kişinin görmesi mevzubahis olmayan, dünyanın en tenha yerinde çalışan bir insan ile dünyanın en kalabalık yerinde daima göz önünde bulunan bir insanın çalışması arasında zerre

¹⁰⁸ Y. Vehbi Yavuz, "Oruç", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 3/159.

¹⁰⁹ Demirci, "İbadetlerin İç Anlamı", 22.

¹¹⁰ Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, 129.

¹¹¹ Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, 131, 143.

kadar fark olmayacaktır. Çünkü Allah her yerde hazır ve nazırdır. İşte bu anlayış, insanların bütün gücüyle, bütün maharetiyle candan, içtenlikle çalışmalarını, sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlayacak ve böylece içinde bulunduğu toplumun ve ülkesinin meseleleri büyük ölçüde halledilmiş olacaktır.

8. Oruç, aile ve dolayısıyla toplumsal bağları güçlendirir. Bir sofranın etrafında bütün bir ailenin ve fertlerinin teker teker iftarı, müştereken inandıkları şeyi beklemeleri ve yapmaları, bu insanları birbirine daha çok bağlamakta, bütünleştirmektedir. Söz konusu oruçlu kişiler, yapmakla mükellef oldukları günlük vazifelerini hakkıyla yapmış olmanın verdiği neşe ve sevinçle birbirlerine daha fazla yakınlaşır, birbirleriyle daha fazla kaynaşırlar. Bu hal, aile fertleri arasındaki sevgi ve muhabbetin artmasını, ailenin daha sağlam temeller üzerinde mevcudiyetini sürdürmesini temin eder. Aile fertleri arasında olduğu kadar davetlilerle, tanıdıklar, dostlar ve hatta tanıdık olmayanlar arasında da sevginin, muhabbet bağlarının kuvvetlenmesine yol açmak suretiyle toplumun kaynaşması ve birlik beraberliği güçlenmiş olacağından; oruç kendisine inananlar arasında örnek/birlik tesis etmektedir. Aynı varlığa inananlar, inançları icabı kendilerini başkalarına nispetle birbirlerine daha yakın hissederler. Aynı varlığa inanıp, aynı işi yapanlar namaz, oruç, zekât gibi kendilerini başkalarına nispetle, birbirlerine daha yakınlaşmış bulurlar. Yine, aynı varlığa inanıp aynı işi yapan ve aç susuz kalmak gibi aynı ıstırapı çeken insanlar ise hem inandıkları varlık hem yaptıkları iş hem de çektikleri sıkıntıları icabı, kendilerini birbirlerinden sayıp sevecek kadar birlik ve beraberlik içinde kaynaşır ve yaşarlar.¹¹²

SONUÇ

İnsanüstü bir varlığa bağlanma ihtiyacı şeklinde ortaya çıkan dini inanç, hayatın doğasını oluşturan oldukça önemli bir unsur ve insan ruhunun temel bir dinamiğidir. İnsan onunla kendini gerçekleştirir ve hayatına bir anlam katar. Allah'a kulluk etmek ya da herhangi bir kutsal varlığa yaklaşmak için yapılan dini davranışların tümü ibadet olarak tanımlanır. Buna göre din, inanç ve ibadet sistemlerinden meydana gelmektedir. Esasen ibadetsiz ve ritüelsiz bir dinin varlığını sürdürmesi olası değildir.

Dini hayatın en önemli unsuru olan ibadetler, insanın Allah'la ilişkisini sağlarken aynı zamanda, insanın toplumsal ilişkilerini de tanzim etmektedir. Bireysel olarak tevhit inancına teslimiyetle birlikte, belirli ve değişik zaman ve mekânlara bağlı olarak eyleme konulan namaz, oruç, zekât ve hac ibadetleri, bireylerin sosyalleşmesini, toplumsal değer ve normlara uymak suretiyle bütünleşmeyi sağlamaktadır. İbadet maksadıyla aynı zamanda ve

¹¹² Daryal, *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, 134-137; Yavuz, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* 3/159; Seker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, 104.

mekânda topluca yapılan müşterek uygulamalar, insanları birbirlerine yaklaştırır ve kaynaştırırken, kardeşlik bağlarını da pekiştirdiği için bu insanlar birlik ve beraberlik duygusuyla hareket ederler. Aynı inançla toplu olarak yapılan ibadetler, sadece bir ülkede değil, özellikle hac ve zekât vasıtasıyla dünya Müslümanları arasında kardeşlik bilinciyle siyasi ve ekonomik birlik ve organizasyonlar gerçekleştirmelerini beraberinde getirir. Böylece aynı inanç ve ondan kaynaklanan pratikler, Müslümanlara bireysel ve grupsal manada sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı öğrettiği gibi, bunu, aynı şekilde ulusal ve uluslararası kapsamda da tecrübe etmelerine imkân verdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Altuntaş, Halil – Karagöz, İsmail. *Oruç İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Apaydın, H. Yunus. “Namaz - Oruç”. *İlmihal*. 2 Cilt. 217-417. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Arslantürk, Zeki. “Namazın Cemaatle Kılınması veya İbadetin Toplumsallaşması”. *Sosyal ve Ferdi İşlevleri Açısından Namaz ve Cami -Tartışmalı İlmî Toplantı-*. 177-182. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Aydın, Mustafa. *Güncel Kültürel Kavramlar*. İstanbul: Açılım Kitap, 2013.
- Aydın, Mustafa. *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*. İstanbul: Pınar Yay., 1991.
- Aydın, Mustafa. *Kurumlar Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap, 2013.
- Balcı, İsrail. *H. Peygamber ve Namaz*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. “İslam Dini – Fıkıh – Temizlik”, *İlmihal*. 2 Cilt. 1-215 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam İbadet Fenomenolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1987.
- Behiy, Muhammed. *Kur'an ve Toplum*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986.
- Bilgin, Vejdî. *Bizi Kuşatan Toplum/Sosyolojiye Giriş*. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Bilgin, Vejdî. “Dini Gruplar”, *Din Sosyolojisi*. ed. Kadir Canatan – Mustafa Tekin, 307-334. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2020.
- Buhârî, Ebû Abdilleh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahîh*. Şam: Dâr İbn-i Kesîr, 2002.
- Büyür, Hasan. *Namaz Bilinci*. İstanbul: Denge Yayınları, 1998.
- Certel, Hüseyin. “İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevi”. *EKEV Akademi Dergisi* 1/3 (Kasım 1998). 149-156.
- Coşkun, Ali. *Sosyal Değişme ve Dini Normlar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.
- Daryal, Ali Murat. *Dini Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992.
- Demirci, Mehmet. “İbadetlerin İç Anlamı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3 (Nisan 2000). 9-31.
- Demirci, Muhsin. *Nas-Olgü Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Duman, Zeki. *Kur'an-ı Kerim'de Adab-ı Muaşeret*. İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2011.
- Efe, Âdem. *Dini Gruplar Sosyolojisi*. İstanbul: Dönem Yayıncılık, 2013.
- Erkal, Mehmet. “Zekât”. *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. ed.

- İbrahim Kafi Dönmez. 519-574. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1977.
- Erkal, Mehmet. "Zekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/197-207. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Erkal, Mustafa E. vd., *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Der Yayınları, 1997.
- Esen, Âdem. "İnsanın Mala Rağbeti ve İbadet Vaktinde Alış-Veriş". *İktisat ve Din*. ed. Mustafa Özel. 227-235. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Glock, Charles Y. "Dindarlığın Boyutları Üzerine". *Din Sosyolojisi*. ed. Yasin Aktay - M. Emin Köktaş. Ankara: Vadi Yayınları. 252-274. 1998.
- Görmez, Mehmet vd. *Hadislerle İslam*. 7 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Güngör, Erol. *İslâmın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1996.
- Hamîdullâh, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991.
- Hamîdullâh, Muhammed. *İslam'a Giriş*. Ankara: Nur Yayınları, ts.
- Hatip, Muhammed. *Hayatın En Değerli Dakikaları Namaz*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017.
- Hökelekli, Hayati. "Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/248-252. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Hökelekli Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu ve Batı Arasında İslam*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1993.
- İbn Mâce, Muhammed b. el-Kazvî. *Sünen*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2003.
- İsfehânî, Râğib. *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdulkaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Karagöz, İsmail. "İbadet". *Dini Terimler Sözlüğü*. Haz. Fikret Karaman vd. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*. İstanbul: Yalnızkurt Yay., 1997.
- Kirman, Mehmet Ali. *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yay., 2011.
- Kur'an-ı Kerîm Medîli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 12. Basım, 2006.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019.
- Kurtkan, Amiran. *Türk Milletinin Manevi Değerleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Mevdûdî, Ebü'l A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'an*. 7 Cilt. çev. M. Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. El-Haccâc. *el-Câmi'üs-Sahih*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2003.
- Nasr, S. Hüseyin. *Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı*. çev. Ali Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.
- Nedvî, Ebü'l-Hasen Ali Hasenî. *Kitap ve Sünnetin Işığında Dört Rükün Namaz-Zekât-Oruç-Hac - Geçmiş Dinlerle Mukayeseli-*. çev. İsmet Ersöz. Konya: İslami Neşriyat, 1969.
- Öz, Nedim. *Ailenin Çözülmesi Süreci Olarak Boşanma Olgusu ve Din: Sosyolojik Bir Yaklaşım*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Özkan, Mehmet. *Hanefilere Göre İbadetlerin Uygulamasına İlişkin İçtihatlar*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Pak, Zekeriya. *Kur'an'da Kulluk*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999.

- Radmeneş, İzzetullah. *Namaz Ya Da Tevhid ve Şirk İdeolojisinin Savaşımı*. Ankara: Endişe Yayınları, 1992.
- Sayar, Kemal. *Ruhun Labirentleri*. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2003.
- Senih, Safvet. *İbadetin Getirdikleri*. İstanbul: Işık Yayınları, 2004.
- Sezen, Yümnî. *Sosyoloji Açısından Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1988.
- Şeker, Mehmet. *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.
- Şentürk, Hâbil. *Psikoloji Açısından Hazreti Peygamberin İbadet Hayatı*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1984.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb. *Mû'cemu'l-Evsât*. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Harameyn, 1995.
- Tirmizî, Muhammed b. 'İsâ. *Sünen*. Riyad: Dârü'l-Hadara, 2015.
- Turabi, Hasan. *Namaz*, çev. Saim Eminoğlu. İstanbul: Risale Yayınları, 1987.
- Uludağ, Süleyman. *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Uysal, Veysel. *Psiko-Sosyal Açından Oruç*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Ünal, Vehbi. "İslam'da İbadetlerin Sosyal Fonksiyonu". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1. (Haziran 2010). 355-370.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. "Namaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/356-357. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yavuz, Y. Vehbi. "Oruç". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. 4/268-275. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Yavuz, Y. Vehbi. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. 3/158-162. İstanbul: Risale Yay., 1990.
- Yıldız, Abdullah. *Haydin Namaza*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Yıldız, Abdullah. *Namaz Bir Tevhid Eylemi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- Yılmaz, Sema - Karacoşkun, Mustafa Doğan. "Dinî Davranışlar ve İnançla İlişkisi". *Din Psikolojisi El Kitabı*. ed. Mustafa Doğan Karacoşkun. 139-174. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Yunus Emre Divanı*, haz. Mustafa Tatçı. Ankara: y.y., 1991.
- Zaim, Sebahattin. "Ekonomik Hayatta Müslümanın Tutum ve Davranışı". *Çerçeve*. 5/18 (Ağustos-Aralık 1996). 34-46.
- Zehra, Muhammed Ebû. *İslam'da Sosyal Dayanışma*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1976.